

Назжет КАРИМ,

orcid.org/0000-0002-0121-1753

аспірантка кафедри теорії та історії мистецтва
Національної академії образотворчого мистецтва та архітектури
(Київ, Україна) *karim.nazhet@naoma.edu.ua*

СТАН ВИВЧЕННОСТІ ІСЛАМСЬКОЇ КАЛІГРАФІЇ НА АРХІТЕКТУРНИХ ТА ЕПІГРАФІЧНИХ ПАМ'ЯТКАХ КРИМУ

В даній статті розглядається внесок українських та російських вчених у комплексне розуміння творчості кримськотатарських митців з різьблення каліграфії по каменю. Особливо помітний слід в історії вивчення культури кримськотатарського народу залишили талановиті науковці початку ХХ століття, які приймали участь в археологічних експедиціях в Криму, проводили натурні дослідження, уточнювали та перекладали написи, фіксували знахідки кресленнями та фотознімками. Але сталінська влада завадила їм повністю реалізувати на практиці свої фундаментальні ідеї, їх активна наукова діяльність була трагічно обірвана репресіями.

Лише в ХХІ столітті спостерігається поступове зростання наукового зацікавлення українських вчених даною проблемою. Не зважаючи на відродження уваги сучасних російських науковців до вивчення ісламських написів на унікальних архітектурних пам'ятках України, маємо констатувати відсутність всеохоплюючих дослідницьких мистецтвознавчих праць з цієї теми.

Мета статті – дослідити основні фундаментальні наукові праці, в яких започатковано вивчення споруд, прикрашених ісламськими каліграфічними написами на території України, а також роботи наступних поколінь вчених, присвячених діяльності кримськотатарських вчених та художників, які внесли вагомий внесок в історію мистецтва України, адже, кримськотатарське мистецтво є невід'ємною частиною української культури.

Проаналізувавши основну українську та зарубіжну джерельну базу, можна зробити висновок, що тривалий занепад науково-дослідницької та археологічної діяльності вітчизняних вчених у царині вивчення ісламських написів на архітектурних та епіграфічних пам'ятках Криму, який спостерігається з середини ХХ століття, пов'язаний насамперед з репресіями, кризами, окупацією та повномасштабним військовим вторгненням РФ до України.

Визначено потребу у подальшому, більш детальному вивченні та систематизації зібраного матеріалу, що є важливим у сучасний період для сприяння обізнаності українського народу до історії та мистецтва одного із корінних народів України – кримських татар.

Ключові слова: ісламська каліграфія, епіграфіка, майстри, кримськотатарське мистецтво, українська культура, репресії.

Nazhet KARIM,

orcid.org/0000-0002-0121-1753

Postgraduate student at the Department of Theory and History of Arts
National Academy of Fine Arts and Architecture
(Kyiv, Ukraine) *karim.nazhet@naoma.edu.ua*

STATE OF KNOWLEDGE OF ISLAMIC CALLIGRAPHY ON CRIMEAN ARCHITECTURAL AND EPIGRAPHIC MONUMENTS

This article considers the contribution of Ukrainian and Russian scientists to comprehensive understanding of works made by Crimean Tatar stone carvers and calligraphers. The most noticeable mark on the history of study of Crimean Tatar culture was left at the beginning of the 20th century by talented scientists who were taking part in archaeological missions in Crimea, undertaking full-scale studies, specifying and translating inscriptions and recording their discoveries by drawing and taking pictures. However, the Stalin government prevented them from implementing their fundamental ideas to the full extent and their dynamic scientific activity was tragically interrupted by repressions.

Only in the 21st century we can see how Ukrainian scientists are gradually become interested in this issue. In spite of the restored attention of modern Russian scientists to Islamic inscriptions on the Ukrainian unique architectural monuments, we are forced to state that there are no comprehensive art research papers for this topic.

The purpose of this article is to research key fundamental scientific papers where the study of Ukrainian erections with Islamic calligraphic inscriptions starts, and papers written by the next generation of scientists and dedicated to the activity of Crimean Tatar scientists and artists who made a significant contribution to the history of Ukrainian art because the Crimean Tatar art is an integral part of the Ukrainian culture.

After analyzing the key Ukrainian and foreign source base, we can make a conclusion that the long-term decrease in research and archaeological activity of domestic scientists in respect of study of Islamic inscriptions on Crimean architectural and epigraphic monuments, which can be seen since the mid-20th century, is associated, above all, with repressions, crises, occupation and full-scale Russian invasion of Ukraine.

It has been established that the collected material needs to be further and in more detail studied and systematized, which is important nowadays in order to facilitate the knowledge of the Ukrainian people related to the history and art of one of the indigenous nations in Ukraine – Crimean Tatars.

Key words: *Islamic calligraphy, epigraphy, masters, Crimean Tatar art, Ukrainian culture, repressions.*

Постановка проблеми. Ісламська каліграфія займає вагоме місце у сторінці кримськотатарського мистецтва і є, таким чином, невід'ємною частиною української культури. В Криму були побудовані перші мечеті та медресе – осередки, де розвивалась каліграфічна традиція. Саме з Кримського півострова ісламська культура почала активно розповсюджуватись на терени України та за її межі (Якубович, 2016). Кримські татари використовували арабську писемність з кінця XIII століття до насадження латинського алфавіту в кінці 20-х рр. XX століття (Якубович, 2020; Курбатов, 1960).

Вивчення ісламських написів в Криму активізувалися в першій половині XX століття, завдяки кропіткій спільній праці славних кримськотатарських вчених таких як: О. Акчокракли (Акчокраклы, 1927, Акчокраклы 1929), У. Боданінський (Боданинский та ін., 1929) та інші. Події середини XX століття позначились в історії України як період винищення провідних українських і кримськотатарських діячів, що призвело до втрати значного пласту культурної спадщини та занепаду наукової діяльності в області дослідження ісламського мистецтва на українських теренах майже на століття.

Після анексії Кримського півострова у 2014 році, до вивчення кримськотатарського мистецтва, звернулися російські науковці, в публікаціях яких висвітлюється діяльність татар через призму єднання з російською культурою. Таким чином, держава-окупант вчергове робить спробу привласнити частину української історико-культурної спадщини. Аби загарбникам не вдалось викривити історію унікальної культури кримських татар, слід визначити загальні прогалини в наявних публікаціях.

Аналіз досліджень. Висікання ісламських каліграфічних написів на надгробках, на фасадах та в інтер'єрах будівель на території України має глибоке історичне коріння, вивченню якого приділяється недостатньо уваги в сучасній українській мистецтвознавчій науці. До анексії Криму, це питання неодноразово розглядалось мистецтвознавицею і дослідницею в галузі декоративно-прикладного мистецтва кримських татар

Н. М. Акчуріною-Муфтієвою (1958). Авторкою у дисертаційній роботі висвітлені основні композиційні типи та вікові зміни вирізьблених каліграфічних написів на меморіальних пам'ятках кримських татар з часів середньовіччя до XIX століття.

Сучасний турецький вчений Сулейман Гюр базуючись на історичних джерелах в роботі «Книга Криму: історія, улеми, літературознавці, поети, шейхи та автори» (Süleyman, 2022) досліджує відносини та вплив Османської імперії на становлення та розвиток кримськотатарської культури. В даному джерелі можна знайти описи мечетей, цвинтарів розташованих на Кримському півострові, імена провідних кримськотатарських діячів науки та культури.

Встановлено, що матеріал, який був знайдений та детально проаналізований в середині XX ст. відомими кримськотатарськими вченими як О. Акчокракли та У. Боданінський, все ще залишаються актуальними у наш час, відкриття авторів, які висвітлені в періодичних виданнях, стають основним джерелом для сучасних досліджень кримських та російських науковців: Р. С. Хакімова, А. А. Непомнящого, І. В. Зайцева, Р. Р. Емінова та інші.

Мета статті: проаналізувати корпус наукових праць, присвячених вивченню багатівікової традиції висікання монументальних каліграфічних написів на архітектурних спорудах та на кам'яних плитах, створених кримськотатарськими майстрами, задля виявлення прогалин в українській мистецтвознавчій науці; визначити подальші напрямки дослідження у сучасному історико-культурному контексті.

Виклад основного матеріалу. На Кримському півострові знаходиться чимало джерел для вивчення ісламської каліграфії, що зберіглася на архітектурних та епіграфічних пам'ятках. Ще у першій половині XIX століття за наказом державного діяча М. Воронцова було вивчено каліграфічні написи на бахчисарайських пам'ятках: на Ханському палаці та надгробних пам'ятках XVII-XIX ст. Цю кропітку роботу було доручено досліднику і перекладачу А. Борзенку, чия наукова праця вийшла у світ у 1850 році під назвою «Бахчисарайські арабські та турецькі написи»

(Борзенко, 1850). А. Борзенко першим переклав каліграфічний напис на плиті, яка вмонтована над входом до Зинджирли-медресе, в якій поміж інших навчальних предметів викладали також каліграфію. Дослідження вважається застарілим, загалом праця потребує перегляду та уточнення, але вона заслуговує на увагу насамперед через те, що більшість пам'яток зазначених в цьому матеріалі вже не існує в наш час. Ще дослідники XVIII–XIX ст. в своїх розвідках наполегливо рекомендували ретельніше досліджувати збережені архітектурні та епіграфічні пам'ятки, які вже на той момент потребували реставрації. (Маркевич, 1892; Смирнов, 1886).

У 20-х рр. XX століття в Криму жив і досліджував місцеві пам'ятки архітектор Мойсей Якович Гінзбург, серед його наукових статей, присвячених персоналіям (Гінзбург, 1992b), традиціям мистецтва та архітектурі часів Кримського ханства, є важлива робота, опублікована в 1924 році під назвою «Омер — придворный живописец и декоратор крымских ханов Селямет и Крым-Гиреев», перевидана в Казані у 1992 році (Гінзбург, 1992a), ця праця присвячена талановитому художнику-каліграфу Омеру, відомому в історії як придворний художник Гіреєв, який володів різьбленням по дереву, майстерно створював вітражі, розписував інтер'єри і екстер'єри натюрмортами, пейзажами в гармонійному поєднанні з ісламською каліграфією. Це чи не єдина публікація присвячена творчій діяльності видатного Омера. Саме у Бахчисарай в оздоблені мечеті Ханського палацу зберіглись до наших днів розписи Омера, але на початку 2017 року під час незаконних реставраційних робіт Бахчисарайського ханського палацу, які досить тривають, були пошкоджені розписи на мечеті (Заява Національної комісії України). Окупантами відбувається навмисне знищення культурної спадщини корінного населення, оцінити стан пошкоджень пам'ятки в тимчасово окупаційному Криму під час Російського вторгнення в Україну наразі неможливо.

Поглиблене вивчення каліграфічних написів Старого Криму пов'язане, насамперед з діяльністю кримськотатарських вчених, завдяки яким в кінці 20-х рр. XX ст. з'являються цінні публікації, що висвітлюють цю сторінку кримськотатарського мистецтва як невід'ємну частину українського мистецького процесу. Передусім до цих дослідників належать Осман Акчокракли та Усеїн Боданінський. Вони були видатними діячами кримськотатарського відродження та талановитими митцями, на їх особистостях варто більше сконцентрувати нашу увагу.

Провідним дослідником ісламської каліграфії в українській культурі до сьогодні залишається Осман Нурі-Асанович Акчокракли (1878–1938), йому належить низка фундаментальних праць та численних публікацій різних років. Перебуваючи на службі в першій приватній поліграфії Санкт-Петербурга, очолюваної кримськотатарським видавцем Ільямом Бораганським, де книжки набирались арабським шрифтом, Осман видав у 1900 році: «Образцы мусульманских письмен» та «Каллиграфия ислама» (Мирас – Наследие, 2016). У 1897 році Османом було розроблено та видано десяток практичних зошитів для вдосконалення навичок каліграфічного написання арабських слів, через два роки він надав до друку копію славетного Самаркандського куфічного Корану (Непомнящий, 2021). У 1912 році на основі прийомів і методиці навчання, розробленої вчителем-каліграфом Хасаном-Алі, Осман поширив підручник, який містив прописи з каліграфічного стилю «сулюс» (Непомнящий, 2021).

Протягом 1925–1928-х рр. Акчокракли був учасником археологічної експедиції в Старому Криму, на чолі якої був У. Боданінський; довершене володіння турецькою та арабською мовою дозволило йому уточнити та перекласти написи золотоординського періоду з вапнякових надгробків, саркофагів, стін мечетей, дверних отворів дюрбе тощо. Результати дослідження разом з замальовками У. Боданінського були опубліковані Османом у двох статтях «Старо-Крымские и Огузские надписи XIII–XV вв.» (Акчокраклы, 1927), «Старо-Крымские надписи: по раскопкам 1928 года» (Акчокраклы, 1929). В науковій статті «Новое из истории Чуфут-Кале» (Акчокраклы, 1928) Акчокракли надає інформацію про каліграфічні написи з пам'яток середньовічного міста-фортеці Чуфут-Кале. Висічені монументальні написи на каміннях у стилі «сулюс» відносяться до періоду близько XIV–XV століть.

Історіографія досліджень Омана Акчокракли налічує чисельну кількість цінних публікацій. Безсумнівно, це була підготовка до масштабнішого та ретельнішого вивчення пам'ятників, очевидно, передбачалися подальші розкопки та розшифровки арабських та турецьких написів, що забезпечило б вченому достатню кількість матеріалу для підготовки монументальної праці, якої досі не існує в науковому обігу. 30-ті рр. XX ст. пов'язані з масовими арештами та смертними карами української і кримськотатарської інтелігенції. Творча діяльність Омана була трагічно обірвана, його заарештували чекісти, а невдовзі розстріляли, його майно (колекцію книг, цінні рукописи та

велику кількість фотознімків, які були пов'язані з історією кримських татар) знищили.

У 1978 році під час археологічних розкопок біля мечеті Інджибек-хатун було знайдено близько ста епіграфічних експонатів зі збірки знахідок репресованих Акчокракли і Боданінського. Невідомо ким й коли, у такий спосіб вдалось зберегти пам'ятки від знищення (Хакимов, 2020). Даний випадок підтверджує наскільки цінним є ця збірка для історії кримських татар на українській землі.

Наступним нищівним ударом для корінного народу Кримського півострова став геноцид 1944 року, сталінський режим прагнув стерти з історії татарський народ. Будь яка дія спрямована на вивчення мови, розвиток освіти і культури татар, була під забороною протягом півстоліття. Злочинні дії завдали великої шкоди культурі, за наказом радянської влади було зруйновано чисельні епіграфічні та архітектурні пам'ятки. Навіть після поступового повернення на історичну землю в 1990-х роках (з усіма супроводжуючими проблемами) татар спіткала анексія Криму у 2014 році.

На початку XXI століття, у період відродження кримськотатарського етносу у межах незалежної України, до вивчення мистецтва татар неодноразово зверталась доктор мистецтвознавства Н. М. Акчуріна-Муфтієва, а саме в наукових публікаціях: «Різьблені мусульманські надгробки Криму XIII–XIX ст.» (Акчуріна-Муфтієва, 2006а); «Різьблення по каменю в християнських монастирях і мусульманських святинях Криму» (Акчуріна-Муфтієва, 2006б). В монографії «Декоративно-ужиткове мистецтво кримських татар XV – I пол. XX ст.» (Акчуріна-Муфтієва, 2008), яка стала підсумком тривалої роботи дослідниці над темою, авторкою досліджено зміни обрамлення мусульманських середньовічних надгробків, від геометричного декорування до гармонійного поєднання каліграфічних написів з рослинними мотивами, також ісламська каліграфія розглядається як один з головних елементів в обрамленні інтер'єрів та екстер'єрів народної архітектури.

Для даної теми значну джерельну цінність мають бібліографічні словники та персоналії. У бібліографічному словнику «Сходознавство і візантологія в Україні в іменах» (Циганкова та ін., 2011) коротко висвітлюється історія життя діячів культури кримськотатарського народу періоду репресій і трагічних подій таких, як вчений, каліграф Осман Нурі-Асанович Акчокракли (1878–1938); кримськотатарський каліграф, науковець Ільяс Бораганський (1852–1924); бахчисарайський викладач, каліграф Сеїт Абдулла

Озенбашли (1867–1924); львівський викладач каліграфії та епіграфіки Агабек-Заде (Агабеков) Мохаммед Садик-бей Ісмаїл оглу (1865–1944).

З-поміж сучасних вітчизняних вчених, які приділяють увагу вивченню музейних зібрань, вирізняються Антон Віталійович Костенко (1988), в його науковій статті «Ісламські лапідарні пам'ятки XVI–XIX ст. в фондах археології Херсонського краєзнавчого музею» (Костенко, 2015) розглядається історія надходження кримськотатарських та османських епіграфічних пам'яток. Експонати з Криму датуються XV–XVIII століттям, в джерелі надається стисла інформація щодо матеріалу саркофагів та меморіальних плит, форми, розмірів, наявність декоративного оздоблення та ісламських каліграфічних написів, але вченим не вказано до яких каліграфічних стилів відносяться написи.

Крим після анексії опинився в умовах тоталітарного режиму, частина корінного народу через порушення прав людини, відсутність свободи слова та переслідування тих, хто проти російської окупації та війни, були змушені покинути свою історичну землю, але чимало мешканців, зрештою прийняли російське громадянство, водночас продовжуючи свою діяльність вже під контролем РФ, серед них є історики, професори, дослідники історії архітектури та мистецтва Криму, до них відносяться: Н. М. Акчуріна-Муфтієва, А. А. Непомнящий та інші.

До останніх досліджень даної теми належить праця кримських та російських вчених «Свод памятников истории, архитектуры и культуры крымских татар», опублікований у чотирьох томах. В цій праці зібрано збережені і вже втрачені пам'ятки епіграфіки та архітектури кримських татар, розташованих в Бахчисарайському районі, які мають в оздобленні ісламську каліграфію. Малюнки, давні і сучасні фотографії та креслення, що супроводжують текст, слугують важливою джерельною базою для їх дослідження. В перших двох виданнях 2016 року (Хакимов, 2016а, Хакимов, 2016б), ретельно розглядаються монументальна гробниця, водонапірна вежа, мечеті, численні кладовища. В даному джерелі повідомляється, що залишаються історичні місця, на яких не було проведено програм з вивчення епіграфічних пам'яток. У 2020 році вийшов друком четвертий том «Свод памятников истории, архитектуры и культуры крымских татар» (Хакимов, 2020), автори зводу намагались узагальнити матеріал. Як і в попередніх томах, науковий текст супроводжується малюнками вчених та фотографіями різних часів з міста Старий Крим.

Протягом останніх років, окрім праць загального характеру, активізувались дослідження, присвячені окремим персоналіям. З'явилося видання, підготовлене співробітниками Бахчисарайського музею-заповідника А. А. Непомнящим, І. В. Зайцевим, Р. Р. Еміновим та ін. У трьох томах «Усеин Боданинский. Собрание сочинений» (2019–2020) (Боданинский, 2018, Боданинский, 2019, Боданинский, 2020) містяться записи з щоденників видатного кримськотатарського вченого-етнографа, археолога та чудового рисувальника Усеїна Абдурейфійовича Боданінського (1877–1938). Для нашого дослідження особливо цінними є нариси про каліграфічні написи, які були знайдені під час археологічної експедиції 1925–1928 року.

Спеціаліст з історії Криму А. А. Непомнящий у 2016 році виступив як упорядник монографії «Избранные сочинения по истории, археологии, этнографии» (Акчокраклы, 2016), де разом з іншими вченими вперше опублікував рідкісні напрацювання вченого О. Акчокракли. Також авторству А. А. Непомнящого належить стаття «Осман Акчокраклы: неизвестные страницы биографии» (Непомнящий, 2021), де висвітлюється життєвий та творчий шлях одного з найвідоміших кримськотатарських особистостей ХХ століття.

Отже, вивчення історії ісламського мистецтва в українській культурі, а саме розвиток каліграфії на теренах України є значною мірою політизованим і тенденційним, причиною тому стали столітні нав'язування російської ідеології та фальсифікація історії Криму, що триває й сьогодні.

З моменту варварського захоплення Криму, згодом повномасштабного вторгнення в Україну, експонати кримськотатарського мистецтва масово вивозяться з історичної землі, середньовічні надгробки з ісламськими написами знищуються, а інші залишаються в занедбаному стані, незаконно

проводяться розкопки та реставрації історичних будівель, навмисно пошкоджуючи їх конструкції та художнє оздоблення (Выполнение решений и резолюций).

Висновки. Ісламська каліграфія на архітектурних пам'ятках Криму здавна привертала увагу дослідників. Проте трагічні історико-культурні обставини життя кримських татар – геноцид та примусова депортація радянською владою в середині ХХ століття, столітні нав'язування російської ідеології та фальсифікація історії Криму, що триває й по сьогодні з моменту окупації Криму у 2014 році – призвели до тенденційності та фрагментарності вивчення мистецтва татарської каліграфії у вітчизняній науці. Дослідження, що розкривають дану тему, є розрізненими, поодинокими та несистемними і містять суттєві прогалини щодо вивчення життєвого шляху та творчості каліграфів кримськотатарського осередку.

В українському науковому обігу відсутня комплексна, з поглибленим вивченням та підкріпленням фактичним матеріалом, монографія, у якій були б висвітлені імена та розглянуті загальні аспекти художньої діяльності майстрів різьблення ісламської каліграфії по каменю, та наукові праці, у яких би наводився всебічний аналіз художньо-стилістичних особливостей каліграфії на епіграфічних та на архітектурних пам'ятках Криму. На сьогоднішній день залишається чимало не вивчених епіграфічних пам'яток. В сучасних умовах збройної агресії РФ українські вчені не мають доступу до архівних документів та натурних досліджень в тимчасово окупованому Криму.

Отже, подальшими напрямом дослідження є формування цілісної картини художньо-стилістичного розвитку ісламської каліграфії на території України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акчокраклы О. Избранные сочинения по истории, археологии, этнографии. Симферополь : ФОРМА, 2016. 216 с.
2. Акчокраклы О. Новое из истории Чуфут-Кале. *Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии*. Т. 2. (59). Симферополь : Крымлит, 1928. С. 158–172.
3. Акчокраклы О. Старо-Крымские и Отузские надписи XIII–XV вв. *Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии*. Т. 1. (58). Симферополь : Крымлит, 1927. С. 5–17.
4. Акчокраклы О. Старо-Крымские надписи: по раскопкам 1928 г. *Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии*. Т. 3. (60). Симферополь : Крымлит, 1929. С. 152–159.
5. Акчурина-Муфтиева Н. М. Декоративно-прикладное искусство крымских татар XV – первой половины XX вв. : монография. Симферополь : ОАО «Симферопольская городская типография» (СГТ), 2008. 392 с.
6. Акчурина-Муфтиева Н. М. Різьблені мусульманські надгробки Криму XIII–XIX ст. *Студії мистецтвознавчі*. 2006. № 3. С. 40–50.
7. Акчурина-Муфтиева Н. М. Різьблення по каменю в християнських монастирях і мусульманських святинях Криму. *Могилянські читання : зб. наук. пр. 2005. Монастирські комплекси в контексті християнської культури*. Київ, 2006. С. 5–12.
8. Боданинский У. А., Засыпкин Б. Н., Акчокраклы О. Чуфут-Кале (по материалам раскопок 1928–29 гг.). *Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии*. Т. 3 (60). Симферополь, 1929. С. 170–187.

9. Боданинский У. А. Собрание сочинений. Т. 1. Научное наследие. Казань ; Симферополь : Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2019. 272 с.
10. Боданинский У. А. Собрание сочинений. Т. 2. Дневники 1923–1926 гг. Казань ; Симферополь : Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2018. 248 с.
11. Боданинский У. А. Собрание сочинений. Т. 3. Материалы: дневники экспедиций, рисунки, планы, отчеты и др. Бахчисарайского дворца-музея (1920–1934). Казань ; Симферополь : Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2020. 544 с.
12. Борзенко А. А. Бахчисарайские арабские и турецкие надписи. *Записки Одесского Общества истории и древностей*. Т. 2 (отд. 2–3). [Б. м.], 1850. 526 с.
13. Выполнение решений и резолюций, принятых Исполнительным советом и Генеральной конференцией на их предыдущих сессиях Часть I Вопросы программы. URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000378910_rus (дата звернення: 27.07.2022).
14. Гинзбург М. Омер – придворный живописец и декоратор крымских ханов Селямет и Крым-Гиреев. *Забвению не подлежит*. Казань : Татарское книгоизд-во, 1992. С. 217–222.
15. Гинзбург М. Татарское искусство в Крыму. *Забвению не подлежит* / сост. Н. Ибуллаев. Казань : Татарское книгоизд-во, 1992. С. 209–217.
16. Заява Національної комісії України у справах ЮНЕСКО у зв'язку із проведенням незаконних будівельних робіт на пам'ятці «Бахчисарайський палац кримських ханів». URL: <https://mfa.gov.ua/news/zayava-nacionalnoyi-komisiyi-ukrayini-u-spravah-yunesko-u-zvyazku-iz-provedennyam-nezakonnih-budivelnih-robit-na-pamyatci-bahchisarajskij-palac-krimskih-haniv-bagcesaraj-palace-crimean-khans> (дата звернення: 27.07.2022).
17. Костенко А. В. Исламські лапідарні пам'ятки XVI–XIX ст. в фондах археології Херсонського краєзнавчого музею. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. 2015. Вип. 24. С. 561–568.
18. Курбатов Х. Алфавитно-орфографическая история татарского языка. Казань, 1960. 100 с.
19. Маркевич А. И. Старокрымские древности. *Известия Таврической ученой архивной комиссии*. 1892. № 17. 124 с.
20. Мирас-Наследие. Татарстан – Крым. Город Болгар и изучение татарской культуры в Татарстане и Крыму в 1923–1929 годах : в 3 т. / сост. и отв. ред. С. Г. Бочаров, А. Г. Ситдииков. Пермь : Астер Плюс, 2016. Т. 1. 580 с.
21. Непомнящий А. А. Осман Акчокраклы: неизвестные страницы биографии. *Крымское историческое обозрение*. 2021. № 1. С. 154–187.
22. Смирнов В. Д. Археологическая экскурсия в Крым летом 1886 г. *Записки Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества*. Санкт-Петербург : Типография Императорской Академии Наук, 1886. Т. 1. Вып. 4. С. 273–302.
23. Свод памятников истории, архитектуры и культуры крымских татар. Том 1. Бахчисарай / глав. ред. Р. С. Хакимов и др. Симферополь : ФОРМА, 2016. 168 с.
24. Свод памятников истории, архитектуры и культуры крымских татар. Том 2. Бахчисарай / глав. ред. Р. С. Хакимов и др. Симферополь : ФОРМА, 2016. 184 с.
25. Свод памятников истории, архитектуры и культуры крымских татар. Том 4. Старый Крым / глав. ред. Р. С. Хакимов и др. Казань ; Симферополь : Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2020. 208 с.
26. Сходознавство і візантологія в Україні в іменах : біобібліогр. слов. / упоряд.: Е. Г. Циганкова, Ю. М. Кочубей, О. Д. Василюк ; редкол.: Л. В. Матвеева та ін. Київ : Ін-т сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАНУ, 2011. 260 с.
27. Якубович М. Ислам в Україні: історія і сучасність. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. 264 с.
28. Якубович М. Рукописний Коран у Кримському ханстві. 2020. URL: <https://islam.in.ua/ua/istoriya/rukopysnyy-koran-u-krymskomu-hanstvi> (дата звернення: 04.06.2022).
29. Süleyman Gür. *Kırım Kitabı: Tarih, Ulema, Udeba, Şuara, Meşayih ve Müellifler*. Istanbul : Büyüyenay Yayınları, 2022. 512 p.

REFERENCES

1. Akchokrakly O. Izbrannye sochineniya po istorii, arkhologii, etnografii [Selected works on history, archeology, ethnography]. Simferopol, 2016. 216 p. [in Russian].
2. Akchokrakly O. Novoe iz istorii Chufut-Kale [New from the history of Chufut-Kale]. Tavricheskogo obshchestva istorii, arheologii i etnografii. Vol. 2 (59). Simferopol, 1928. pp. 158–172 [in Russian].
3. Akchokrakly O. Staro-Krymskie i Otuzskie nadpisi XIII–XV vv. [Old Crimean and Otuz inscriptions of the 13th–15th centuries]. Tavricheskogo obshchestva istorii, arheologii i etnografii. Vol. 1 (58). Simferopol, 1927. pp. 5–17 [in Russian].
4. Akchokrakly O. Staro-Krymskie nadpisi: po raskopkam 1928 g. [Old Crimean inscriptions: according to the excavations of 1928]. Tavricheskogo obshchestva istorii, arheologii i etnografii. Vol. 3. (60). Simferopol, 1929. pp. 152–159 [in Russian].
5. Akchurina-Muftieva N. M. Dekorativno-prikladnoe iskusstvo krymskikh tatar XV-pervoy poloviny XX vv. [Decorative and applied art of the Crimean Tatars of the XV-first half of the XX centuries]. Simferopol, 2008. 392 p. [in Russian].
6. Akchurina-Muftieva N. M. Rizjbleni musuljmansjki nadghrobky Krymu XIII–XIX st. [Carved Muslim gravestones of the Crimea XIII–XIX centuries]. Studiji mystectvoznavchi. 2006. № 3. pp. 40–50. [in Ukrainian].
7. Akchurina-Muftieva N. M. Rizjblennja po kamenju v khrystyjansjkykh monastyryakh i musuljmansjkykh svjatyntjakh Krymu [Stone carving in Christian monasteries and Muslim shrines of Crimea]. X Moghyljansjki chytannja 2005. Monastyrsjki kompleksy v konteksti khrystyjansjkoji kuljturny. Kiev, 2006. pp. 5–12. [in Ukrainian].

8. Bodaninskiy U. A., Zasyupkin B. N., Akchokrakly O. Chufut-Kale (po materialam raskopok 1928–29 gg.) [Chufut-Kale (based on excavations in 1928–29)]. *Izvestiya Tavricheskogo obshchestva istorii, arkhologii i etnografii*. Vol. 3 (60). Simferopol, 1929. pp. 170–187. [in Russian].
9. Bodaninskiy U. A. *Sobranie sochineniy* [Collected Works]. Vol. 1. Nauchnoe nasledie. Kazan ; Simferopol : Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2019. 272 p. [in Russian].
10. Bodaninskiy U. A. *Sobranie sochineniy* [Collected Works]. Vol. 2. Dnevniky 1923–1926 gg. Kazan ; Simferopol : Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2018. 248 p. [in Russian].
11. Bodaninskiy U. A. *Sobranie sochineniy* [Collected Works]. Vol. 3. Materialy: dnevniki ekspeditsiy, risunki, plany, otchety i dr. Bakhchisarayskogo dvortsa-muzeya (1920–1934). Kazan ; Simferopol : Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2020. 544 p. [in Russian].
12. Borzenko A. A. Bakhchisarayskie arabskie i turetskie nadpisi [Bakhchisaray Arabic and Turkish inscriptions]. *Zapiski Odesskogo Obshchestva istorii i drevnostey*. Vol. II (otd. 2–3). 1850. 526 p. [in Russian].
13. Vypolnenie resheniy i rezolyutsiy, prinyatykh Ispolnitelnym sovetom i Generalnoy konferentsiyey na ikh predydushchikh sessiyakh Chast I Voprosy programmy [Follow-up to decisions and resolutions adopted by the Executive Board and the General Conference at their previous sessions, part I: Programme issues]. URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000378910_rus (application date: 27.07.2022) [in Russian].
14. Ginzburg M. Omer – pridvornyy zhivopisets i dekorator krymskikh khanov Selyamet i Krym-Gireev [Omer – court painter and decorator of the Crimean khans Selyamet and Krym-Girays]. *Zabveniyu ne podlezhit*. Kazan, 1992. pp. 217–222. [in Russian].
15. Ginzburg M. *Tatarskoe iskusstvo v Krymu* [Tatar art in Crimea]. *Zabveniyu ne podlezhit* Kazan, 1992. pp. 209–217. [in Russian].
16. Zajava Nacionalnoyi komisiji Ukrainy u spravakh JuNESKO u zv'jazku iz provedennjam nezakonykh budivelnykh robot na pam'jatci «Bakhchisarajskiy palac krymskikh khaniv» [Statement of the National Commission of Ukraine for UNESCO in connection with illegal construction works at the landmark «Bakhchisarai Palace of the Crimean Khans»]. URL: <https://mfa.gov.ua/news/zayava-nacionalnoyi-komisiyi-ukrayini-u-spravah-yunesko-u-zvyazku-iz-provedennyam-nezakonykh-budivelnykh-robot-na-pamyatci-bakhchisarajskiy-palac-krymskikh-haniv-bagcesaray-palace-crimean-khans> (application date: 27.07.2022) [in Ukrainian].
17. Kostenko A. V. Islamsjki lapidarni pam'jatky XVI–XIX st. v fondakh arkhologhiji Khersonskogho krajeznavchogho muzeju [Islamic lapidary monuments of the XVI–XIX centuries. in the archeology funds of the Kherson Museum of Local Lore]. 2015. V. 24. pp. 561–568. [in Ukrainian].
18. Kurbatov H. *Alfavitno-ortograficheskaya istoriya tatarskogo yazyka* [Alphabetical and spelling history of the Tatar language]. Kazan, 1960. 100 p. [in Russian].
19. Markevich A. I. *Starokrymskie drevnosti* [Old Crimean antiquities]. *Izvestiya Tavricheskoy uchenoj arhivnoj komissii*. 1892. № 17. 124 p. [in Russian].
20. *Miras-Nasledie. Tatarstan – Krym. Gorod Bolgar i izuchenie tatarskoy kultury v Tatarstane i Krymu v 1923–1929 godakh* [Miras-Legacy. Tatarstan – Crimea. The city of Bolgar and the study of Tatar culture in Tatarstan and the Crimea in 1923–1929]. Vol. 1. 2016. 580 p. [in Russian].
21. Nepomnyashchiy A. A. *Osman Akchokrakly: neizvestnye stranitsy biografii* [Osman Akchokrakly: unknown biography pages]. *Krymskoe istoricheskoe obozrenie*. 2021. № 1. pp. 154–187. [in Russian].
22. Smirnov V. D. *Arkheologicheskaya ekskursiya v Krym letom 1886 g.* [Archaeological excursion to the Crimea in the summer of 1886]. *Zapiski Vostochnogo Otdeleniya Imperatorskogo Russkogo Arheologicheskogo Obshchestva*. 1886. Vol. 1. Vyp. 4. pp. 273–302. [in Russian].
23. *Svod pamyatnikov istorii, arkhitektury i kultury krymskikh tatar* [A code of monuments of history, architecture and culture of the Crimean Tatars] Vol. 1. g. Bakhchisaray. Simferopol, 2016. 168 p. [in Russian].
24. *Svod pamyatnikov istorii, arkhitektury i kultury krymskikh tatar* [A code of monuments of history, architecture and culture of the Crimean Tatars]. Vol. 2. g. Bakhchisaray. Simferopol, 2016. 184 p. [in Russian].
25. *Svod pamyatnikov istorii, arkhitektury i kultury krymskikh tatar* [A code of monuments of history, architecture and culture of the Crimean Tatars]. Vol. 4. Staryy Krym. Kazan; Simferopol, 2020. 208 p. [in Russian].
26. *Skhodoznastvo i vizantologhija v Ukraini v imenakh* [Oriental studies and Byzantology in Ukraine in names] *biobibliogr. slov.* Kiev, 2011. 260 p. [in Ukrainian].
27. *Jakubovych M. Islam v Ukraini: istorija i suchasnistj* [Islam in Ukraine: history and modernity]. Vinnycja, 2016. 264 p. [in Ukrainian].
28. *Jakubovych M. Rukopysnyj Koran u Krymskomu khanstvi* [Handwritten Koran in the Crimean Khanate]. 2020. URL: <https://islam.in.ua/ua/istoriya/rukopysnyj-koran-u-krymskomu-hanstvi> (application date: 04.06.2022) [in Ukrainian].
29. Süleyman Gür. *Kirim Kitabi: Tarih, Ulema, Udeba, Suara, Mesayih ve Müellifler* [The Book of Crimea: History, Ulema, Udeba, Shuara, Mashayih and Authors]. Istanbul, 2022. 512 p. [in Turkish].